

Bereczki Gábor
Budapest

Egy cseremisiz szó korrigált és kiegészített etimológiája♦

A 18. sz. közepén J. E. Fischer *Vocabularium Sibiricum*-ában (l. Gulya 1995) már összeállította a finnugor nyelvek háromszáz legfontosabb etimológiáját. Budenz *Magyar-ugor szótára* (1873–1881) a közös szókinsnek már sokkal szélesebb áttekintését nyújtotta, s 80 éven át a legjobb idevágó mű volt a maga nemében. A 20. sz. legfontosabb összefoglaló műve a Rédei Károly vezetésével összeállított *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (Budapest 1988–1991) megjelenése után azt lehetett gondolni, hogy az uráli etimológiai kutatások lényegében lezárultak. Agyagási Klárával több mint egy éve dolgozunk a cseremisiz etimológiai szótáron, s az derült ki, hogy az uráli etimológiai kutatások egyes területeken még sok korrekcióra és kiegészítésre szorulnak. Erre látunk az alábbiakban egy cseremisiz példát.

pel, pele, wel 'fél, oldal'

Cser. ir. *pel* 1. 'polovina', 2. 'odin iz parnyh predmetov'; *pele* 1. 'polovina, polovinka', 2. 'napolovinu', 3. 'polu-; napolovinu, popolam s qem-l., ne sovsem, ne do konca, poqti'; *wel* 'storona, kraj, prostranstvo' (SlMarJa. 5.); cser. nyj. P B M C Č UJ *pel* (attr.), *pele*, UP *pelâ*, JT *pele*, V K *pela* 'fél' | 'halb, Hälfte' (MNySz. 6: 1786–8); M MK UP USj. CK Č J KN *wel* 'oldal, fél' | 'Seite' (i. m. 1: 118–9) < őscser. **pelâ*, **wel* (Bereczki 1992: 48, 1 245); A cseremisiz szó uráli megfelelői: ? finn. *pieli*: *suupieli* 'Mundwinckel' (*suu* 'Mund'), *pielos*, *pielus* 'Rand'; lapp. N *bælle* 'side; half (of a thing divided lengtways; on of a pair'; mord. E *pel*, M *päl* 'Seite', E *pele*, M *pälä* 'halb, Hälfte'; wotj. S *pal* 'Seite, Gegend, Weltgegend; Zeitabschnitt; halb, Hälfte; eines von zwei zusammengehörenden Dingen (z. B. Augen, Füße, Stiefel)', (Wichm.) G *pal* 'Seite, Gegend; halb, Hälfte'; syrj. S *pel*, P *pev*, PO *pól* 'Seite; eines von einem Paar'; ostj. (OL 155) V *pelak*, DN O *pelak* 'Hälfte, (695) Seite

♦ Jelen cikk az OTKA támogatásával készült, nyilvántartási szám T 48805

(DN O)', (Ahlqv.) N *pāl* 'Seite'; wog. (Kann., mitg. Liim.: FUF 30: 265, 32: 233) TJ *pāl*, KU *pāl*, So. *pāl* 'Hälfte, Seite', (MSz.) P *ponl* 'Hälfte, Seite, Gegend'; ung. *fél* 'halb, Hälfte, eines der paarweisen Gliedmassen, Nebenmensch, Nächster, Gefährte; Seite'; sam. jur. (376) O *pel'e* 'Hälfte, Stück'; jen. Ch. *fe~e* 'halb, verwandt'; twg. *fealea* 'halb, Verwandter' < **pälä* 'Halb, Hälfte; Seite' (UEW 362–3).

Az UEW szerint annak, hogy a mordvinban és a cseremiszen az 'oldal' jelentésű szó egyszótagú, a 'fél' jelentésű pedig kétszótagú, két magyarázata lehet: 1. két különböző szóra mennek vissza (**pälä* 'halb, Hälfte' ~ **pēle* 'Seite'); 2. a jelentésdifferenciálódás okozta az alaki kettősséget.

Bekénél, mint fentebb látható, a cseremiszi nyelvterület jelentős részén a 'halb, Hälfte' jelentésű alak is egyszótagú. Beke jelzi, hogy ez az alak attributív használatú. A cseremiszen csuvas hatásra a melléknévi és számnévi kategóriában megindult az attributív és nem-attributív használat megkülönböztetése, s a rövidebb attributív alak mindig az eredetibb, pl. *indeš* ~ *indeše* '9' (l. Bereczki 1993/a: 51–54).

Mivel az 'oldal' jelentésű cseremiszi szó gyakran szerepelt összetételekben, intervokális helyzetben a szókezdő *p*-ből szabályosan *w* lett, s ez hozzájárult, hogy a két azonos hangzású szó alakilag és jelentéstanilag elkülönüljön egymástól. Ez a folyamat már az őscseremiszen végbement, mivel az egész cseremiszi nyelvterületre kiterjedt.

Több jel arra mutat, hogy a cseremiszen a tárgyalt 'fél' szónak 'társ' jelentése is volt. Erre utal a P U C *pelaš*, Č *peláš*, JT *pelakš*, JO *peläkš*, K *peläš* 1. 'párja vminek', 2. 'barátok, barátnők egyike', 3. 'házastársak egyike' (MNYsz. 6: 1790–1) képzett szó (az *-aš/-äš* ~ *-akš/-äkš* képzőt l. Bereczki 2002: 205).

A 'fél' jelentésű szóból képzett a P B M U C Č J V K *peleštem* 'beszél, szól' (MNYsz. 6: 1802–3). A SiMarJa. szerint (l. a *pelewtaŋ* szónál) a cseremiszi igének válaszol jelentése is van (az *-št* képzőt l. Bereczki i. m. 207).

Analógiás képzés a m. *felel* ige (l. Zaicz 2006), amely az 'embertárs, felebarát' szóból alakult. Ha ez így van, akkor a cseremiszen is fel lehet tenni egy őscser. **pel* 'embertárs, felebarát' jelentésű szót, amely alapul szolgált a *peleštem* ige megalkotásához.

Az UEW (740) a fi. *puoli* 'fél' szót a tárgyalt szócsoporthoz variánsának tartja. Ha ezt elfogadjuk akkor a fél szónak vagy valamilyen származé-

kának a finnben, a karjalaiban, a mordvinban, a cseremiszből, a magyarban, s három szamojéd nyelvben, a nyenyecben, az enyecben és a nganaszánban, tehát összesen nyolc rokon nyelvben van 'felebarátot, feleséget, rokont' jelölő jelentése. Ha ez egy-két esetben fordul elő, tarthatnánk párhuzamos fejlődés eredményének, de nyolc esetben ez már kevésbé valószínű. Helyesebben járunk el, ha már az alapnyelvre feltesszük a 'felebarát, házastárs, rokon' jelentést.

A **pälä*, **pula* szavak folytatásaiból a magyartól a finnig legalább hét rokon nyelvben fejlődött névutó (l. Bereczki MNy. 97: 208–209). Bizonyára akkor járunk el helyesen, ha a szó névutói használatát is legalább a finnugor alapnyelvig vezetjük vissza.

A cser. *ala-wel*, *aŋa-wel* 'mostohaapa' (MNySz. 1: 81), *awa-wel* 'mostohaanya' (uo. 1:19), *erŋâ-wel* 'mostohafiú' (uo. 2: 283–4) típusú összetételekben 'mostoha' jelentése van a *-wel* 'fél' komponensnek. A TESz. (I. 197) a kihalt m. *atval* 'Stiefvater' szó tárgyalásánál idézi a fi. *isä-puoli* 'mostohaapa' (*puoli* 'fél'), lapp. *acce-bæl* ua. (*bæl* 'fél') analógiás összetételeket.

Ezek alapján ítélve a cseremiszből származó szemléletet tükröző összetételek is lehetnének. A kérdést bonyolítja, hogy a cseremiszből azonos szemléletű összetételek a csuvasban is vannak, pl. (ČuvRSl.) *atte šuri* 'mostohaapám' (*šurâ* 'fél'), *anne šuri* 'mostohaanyám' *ivâl šuri* 'mostohafiú'.

A csuvas összetételnek nem találni mását a török nyelvekben, s felvetődik a kérdés, hogy nem lehet-e tükörfordítás a cseremiszből. Ezt ki lehet zárni. A tárgyalt összetétel típus megvan a permi nyelvekben. Az ESK a következő példákat idézi: zürj. *šor aj* 'mostohaapa', *šor mam* 'mostohaanya', *šor zon*, *šor pi* 'mostohafiú', *šor nił* 'mostohaleány'; votj. *šurataj* 'mostohaapa', *šuranaaj* 'mostohaanya', *šurpi* 'mostohafiú'. Az ESK megjegyzi, hogy a permi összetételek első tagja a csuv. *šorâ*, *šurâ* 'fél' szó átvétele. A megjegyzés lényegében helyes, csupán csuvas helyett a bolgár-török terminust kellett volna használni.

A permiiek az összetétel első tagját átvették, a másodikat lefordították. A komponensek sorrendjét bizonyára a permiiek módosították. Az ősspermi-bolgár-török érintkezések több évszázaddal korábbiak, mint a cseremiszből-csuvas kapcsolatok, tehát a tárgyalt összetett szó nem lehet cseremiszből tükörfordítás a csuvasban.

A cseremiszt illetően elvben nem lehet kizárni, hogy a 'mostoha' rokoni kapcsolatot a 'fél' szó segítségével kifejező eljárás a fentebb felsorolt balti finn és lapp kifejezésekkel tartozik össze, de az a tény, hogy a cseremiszekkel szomszédos permiek a törökből vették át, azt valószínűsíti, hogy a cseremiszt összetétel is török tükörfordítás. Emellett szól az is, hogy a cser. *er̄yām-liše* 'mostohafiam' (MNYsz. 2: 284) (tkp. fiam levő) összetétel szintén török eredetű (l. Bereczki 2003/b: 80–81).

Bibliográfia

(Az alábbi felsorolás csak azokat a műveket tartalmazza, melyek nem találhatóak meg az UEW-ben az egyes szócikkek végén megadott bibliográfiában.)

BERECZKI 1992 = G. Bereczki, Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. *Studia Uralo-Altica*. 34. Szeged.

BERECZKI 1993/a = Bereczki G., A cseremiszt nem-attributív főszámnévi kategória eredete. In: Hajdú Péter 70 éves. Szerk. Bakró-Nagy Mariann – Szij Enikő. Budapest. 51–54.

BERECZKI 1993/b = Vejemre lívendő. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE BTK – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.

BERECZKI 2002 = Bereczki G., A cseremiszt nyelv történeti alakítása. *Studies in Linguistics of the Volga-Region*. Supplementum I. Debrecen.

ČUVRSŁ. = Чувашско-русский словарь. Red. M. Я. Широткин. Москва 1961.

GULYA 1995 = J. E. Fischer, *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von J. Gulya. Frankfurt am Main.

MNYsz. = Beke Ö., Mari nyelvjárás szótár 1–9. Savariae 1997–2002.

SLMARJA. = Словарь марийского языка 1–10. Йошкар-Ола 1990–2005.

Zaicz 2006 = Zaicz G. (főszerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Budapest